

СИСТЕМА ЖАНРІВ ЯК «ЖИВА ЛІТЕРАТУРА»

(рецензія на монографію: Чик Денис. Longo sed proximus intervallo: жанрові системи української та англійської прози кінця XVIII — середини XIX ст. / наук. ред. В. А. Зарва. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 356 с.)

Сучасний стан літературознавчої компаративістики відзначається численністю підходів до словесного мистецтва. Учені вже констатували нову якість компаративістичної науки, окреслюючи різноманітні поля відношень між різномовними літературами. Все-таки вивчення жанрових систем ще не поставало з належною повнотою в компаративному аспекті, хоча у цілій низці праць упродовж останнього десятиліття автори увиразнювали його наукову доцільність і потребу. Звідси спеціальне наукове відстежування типології українських та англійських різножанрів кінця XVIII — середини XIX століття виявилось не тільки на часі — воно спрямоване на перспективу, тобто на постсучасну компаративну поетику. Головний дослідницький аспект пропонованої праці викликав, мабуть, у її автора немало труднощів, оскільки жанрова система української літератури окресленого періоду порівняно з усталеною жанрологією англійської містить, як відомо, багато «недомовленостей» теоретико-методологічного, історико-літературного й навіть фактологічного планів. Читачеві також, на перший погляд, може видаватися, що українська література окресленого періоду, означена авторитетом Дм. Чижевського і прийнята багатьма дослідниками як «неповна», постає дещо «притягнутою» до віддаленої та актуалізованої в різних дослідницьких дискурсах англійської літератури. Денис Чик, «хоч і труду мав досить» (І. Франко), скрупульозно перечитав Дм. Чижевського, простудіював дослідницькі праці Дм. Чалого, О. Гончара, С. Зубкова, Ніни Калениченко, Р. Міщука, М. Яценка, В. Кичигіна та ін. і дійшов висновку про специфіку тогочасної української жанрової системи, яка для об'єктивної наукової інтерпретації потребує віднайдення надійного методологічного ключа. Вагомими стали тут для нашого дослідника спостереження І. Денисюка про кристалізацію жанрових різновидів новелістичної літератури у 30–60-х рр. XIX століття і загалом про жанрові різновиди великої епічної прози першої половини XIX століття. Висновки І. Денисюка дещо раніше давали підстави і Є. Нахлікові констатувати типологічну подібність романтичної прози українських письменників та західноєвропейських (у царині художньої проблематики, тенденцій і найголовніше — жанрів).

Важливо, що Денис Чик досить глибинно осмислив ключову категорію рецензованої праці («жанрову систему»), опираючись на наявні жанрові теорії й теоретичні набутки з міждисциплінарних сфер. Для цього він простежив визначальні концепції XX століття, серед яких виділив «золоті зерна» теорій Б. Томашевського з його міркуваннями про планомірність і взаємозумовленість конкретних жанрових систем у певні історичні періоди; Ю. Тинянова з його баченням розвитку художньої літератури як зміни жанрових систем, а

конкретніше — уподібнення цього розвитку до «ламаної лінії»; М. Бахтіна з відомою теорією вічно живої архаїки. Праці названих авторитетів, а також Дм. Лихачова, М. Когана, Г. Поспелова, І. Силантьєва, Цв. Тодорова, І. Денисюка та багатьох інших приводять автора до аргументування, що жанр функціонує насамперед як певна ментальна модель, його недостатньо аналізувати в межах виключно «свого» жанру, а треба розглядати в контексті «літературного дискурсу хоча б доби, в яку він з'являється» (с. 21).

Очевидно, що варто констатувати широке застосування нової методології у прочитанні насамперед української літератури окресленого періоду; автор заглиблюється в найновіші міждисциплінарні наукові технології та прийоми, хоча дослідження стосується конкретно синхронних жанрових систем української та англійської літератур. Одразу хочемо наголосити на протяжності й повноті окреслення жанрової діагоналі, оскільки різножанрова українська проза першої половини ХІХ століття лише спорадично поставала дослідницьким предметом у контексті західноєвропейських літератур (найперше І. Кулжинський, В. Наріжний, Є Гребінка та ін.).

Визнаючи слушність компаративних підходів К. Гільєна, Денис Чик ставить подібне запитання: якими мовами, у яких культурах і в яких цивілізаціях з'являються жанрові системи української та англійської літератур кінця ХVІІІ — середини ХІХ століть? Новим є його погляд на результативність аналізу жанрової системи із застосуванням методології синергетики, яка спрямована на відкритість нелінійних систем, що зосереджують у собі певне нагромадження різножанрових підсистем. Так, літературний твір, якщо іти за синергетичним підходом, може складатися з різномовних систем, оскільки мови як вияви матеріалізованого світогляду здатні до взаємопроникнення. Приклади такого взаємопроникнення Денис Чик простежує у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та ін. Фаховий аналіз теоретичних і методологічних засад жанрової системи приводить автора монографії до наукового упорядкування визначальних системотвірних чинників (архетипної основи жанрової системи, її позажанрових елементів, включеності в літературні жанрові системи тощо), що має неабияку вагу в сучасній компаративістиці.

Денис Чик досить категоричний у твердженні, що українська література в теперішньому форматі канону потребує докорінного перегляду. За канonom, її ототожнюють здебільшого з україномовними творами, що втілюють насамперед національну ідентичність. Внаслідок такого «відшарування», читаємо в монографії, «ігнорується чималий пласт праць, писаних російською, польською чи іншими мовами, які де факто можуть бути зараховані до двох і більше канонів одночасно з огляду на дво- чи полімовність автора. Або ж безапеляційно відкидаються письменники, які з тих чи інших причин були змушені залишити батьківщину, <...> територіально були прив'язані до чужини, творячи її, але в той же час і свій власний культурний продукт» (с. 39). (Додамо, що так же категорично висловлювався ще у 70-х рр. ХІХ століття М. Драгоманов, застерігаючи земляків, що при тогочасному ставленні до канону вони «залишаться з п'ятнадцятьма україномовними письменниками». Подібні судження простежуємо й у листуванні І. Франка.) «Українська шляхетність»,

«замаскована форма проблем українства», «відстоювання прав української літератури», «самозбереження в умовах цензури», «жанрове орієнтування», «рецепція європейських літератур» — це далеко не всі чинники, які дають підстави авторові рецензованої роботи для оновлення канону і залучення до історії української літератури кінця XVIII — першої половини XIX століття потужної когорти неукраїномовних письменників. Тут треба говорити про невідому обізнаність автора із міркуваннями багатьох сучасних українських і зарубіжних дослідників, які так само порушують проблему оновлення канону в подібному ракурсі. Активні пошуки методологічної домінанти для «прописки» в українському письменстві досить різнорідних авторів виявились вдалими: Денис Чик знаходить для цього теорію інтеграційної літератури сучасного компаративіста Н. Джуанишбекова, який пропонує в «пограничній» синтезованій літературі виокремлювати контактну-типологічну або ж адаптивну, диференційну, білітературну, конвергенційну та асиміляційну типологічну групи. Віднесення українських письменників окресленого періоду до однієї з них вимагало, зрозуміло, добротної обізнаності автора в українському літературному процесі.

Варто наголосити на науковій етиці Дениса Чика. Він досить скрупульозно вибирав не тільки ширші міркування, а навіть дрібні округлини науковців, що стосуються українсько-англійських літературних взаємин, не полишаючи їх у стилі простої фактологічної констатації (гола констатація факту не характерна для стильової манери цього дослідника); автор завжди делікатно «обговорює» численні оцінки, що хронологічно передують його власній думці. Він тактовно спростовує, наприклад, міркування попередників про реалізм Г. Квітки-Основ'яненка та романтизм В. Скотта, тобто стильових напрямів, які, мовляв, зумовили естетику творення характерів Ївги та Дженні Дінз: «Дженні та Ївгу поєднує виразна ідеалізація або ж навіть іконізація їхніх образів на основі акцентування найхарактерніших рис національного характеру шотландців та українців» (с. 65). Типологічні відповідності автор відшукує насамперед у конструюванні духовних світів героїнь. Проблема морального стоїцизму належно підтверджена текстуально. Загалом варто вказати і на компетентне відтворення англійських текстів по-українськи.

У рецензованій роботі вперше в українській компаративістиці розглянуто образ-характер «благородного розбійника» в українській та англійській прозі першої половини XIX століття. Цікавим для нас постає такий «комплексний компаратив», як зіставлення творів В. Наріжного, О. Сомова, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка, Т. Шевченка та роману В. Скотта «Роб Рой», який, як знаємо, хронологічно випереджував твори названих українських авторів. Моральний імператив як «кодекс честі», образ-характер «звичайної людини» на тлі великих історичних подій, єднання літописних подій і приватних епізодів з життя «благородного розбійника», морально-дидактична мета — такі й інші аспекти ілюструють результативність роботи та перспективність обраної методології. Жанротвірні функції пародіювання на основі творів Г. Квітки-Основ'яненка та Джейн Остен, топос відьомства у творах М. Гоголя, О. Сомова, Г. Квітки-Основ'яненка, А. Погорельського та В. Г. Айрленда, Дж. Гогга, Е. Гаскелла, В. Скотта, Ч. Лема; так звана

«несамовита література» — ці великі та самодостатні теми проаналізовані фахово, переконливо, з належною компаративною компетентністю в царині української та англійської літератур окресленого періоду.

Майже в кожному розділі монографії фіксуємо численні факти (та й самі пошуково-дослідницькі аспекти), які спрямовані на її практичне історико-літературне застосування. Висловлене стосується, наприклад, жанру фейлетону. Важливо, що першим українським фейлетоністом дослідник вважає Г. Квітку-Основ'яненка (в українському літературознавстві побутують й інші версії), який долучився до генези жанру як в українській, так і в російській літературах. Зауважимо, що Денис Чик тактовно не погоджується з тими дослідниками, які трактують фейлетон обов'язково сатиричним жанром. Він вважає, що фейлетон «завжди має сміхову основу, яка й заґрунтовує жанрову домінанту» (с. 143).

Проаналізувавши різномірні дослідницькі припущення та текстологічні напрацювання стосовно Г. Квітки-Основ'яненка як фейлетоніста, Денис Чик висновує, що збагнути особливості мистецьких пошуків письменника в цій царині можна шляхом зіставлення творів названого жанру з публіцистичною спадщиною сучасника — англійського письменника-сатирика В. М. Теккеря (цей компаративний аналіз проводиться вперше). Подібні, як у Г. Квітки-Основ'яненка, глузування над французами дослідник відшукує і в В. М. Теккеря («Листи з-за кордону»). Опозиція «британці — французи» в листах англійця виявилась досить подібною до Квіткиної опозиції «росіяни — французи». Не можуть не зацікавлювати сучасних літературознавців виступи названих авторів проти феномена канонізації письменників, що заважає, зрозуміло, появі нових, свіжих літературних постатей. Автор монографії не оминає також жанру «фізіологічного нарису», який ще не досліджений в українському літературознавстві. Цей жанр, популярний у Франції, Англії, Росії, представлений в українській літературі Г. Квіткою-Основ'яненком і Є. Гребінкою. Його Денис Чик зіставляє з фізіологічними нарисами Ч. Діккенса, родоначальника цього жанру в англійській літературі. Аналіз відзначається фактологічною достовірністю, глибоким чуттям до стилістичної своєрідності творів і, що найважливіше, компаративістською компетентністю. Якщо говорити про українську повість і малу прозу загалом, то Г. Квітка, завдяки компаративній призмі, постає в новому, досить вигідному світлі в західноєвропейському контексті.

Романну частину дослідження розпочинає студія про крутійський жанр. Це справді студія, оскільки тут з'ясовуються причини виникнення крутійського роману наприкінці XVI ст., розглядається різнополярність поглядів на природу цього жанру, аналізується бахтінський образ крутія в його трьох іпостасях. Для Дениса Чика визначальним є факт, що у творі Г. Квітки-Основ'яненка «Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века» (1841) критики ще за життя письменника прочитували вплив європейського крутійського роману, хоча і не відокремлювали його від російського контексту. Не оминаючи сучасних теоретико-літературних міркувань стосовно названого твору, Денис Чик іде своїм шляхом: розглядає «Жизнь и происхождения...» у контексті тогочасної англійської пікарески, яскравим зразком якої є роман «Щастя Баррі Ліндона»

В. М. Теккеря. Форма автобіографічних записок, виразні мотиви антивиховання, зневажливі відгуки про навчання, значна кількість історичних маркерів у текстах дають підстави констатувати типологічну спорідненість крутійського роману українського письменника з відповідним взірцем англійської літератури досліджуваного періоду. Для розгляду типології деяких творів, як, наприклад, романів виховання В. Наріжного і В. М. Теккеря, автором дослідження доводилось синтезувати різні методи і підходи (насамперед ритуально-міфологічний метод, авторську методику дослідження жанрових систем Нонни Копистянської, ключові методологічні положення М. Бахтіна, С. Гайжюнаса та ін.). Подібну наукову прискіпливість Дениса Чика варто констатувати в процесі розгляду жанрового різновиду «роману великої дороги». Опираючись на наукові стеження М. Соколянського стосовно цього жанрового різновиду, він, щоби вияскравити його специфіку, значно розширює можливості дефініціювання.

Досить широкий розгляд ознак сервантесівського роману в роботі, а також компаративних досліджень стосовно нього є цілком умотивованим, тому що дозволяє виявити його типологію у двох літературах. Оскільки вплив М. де Сервантеса на українську літературу першої половини XIX століття не досліджено, то міркування Дениса Чика позначені очевидною новизною. Впливу роману М. де Сервантеса зазнала повість Г. Квітки-Основ'яненка «Герой Очаковских времен» (робоча назва «Украинский Дон-Кихот»), хоча український письменник використав «лише одну із найбільш поширених форм рецепції традиційного образу Дон-Кіхота — дивак, який перебуває у полоні власних оман, фантазій і марень» (с. 197). Переконливим є простежування єдиної для всіх міфів і художніх творів міфологічної структури мандрів головного героя («мономіф»). Дослідник конкретизує, що одним із головних факторів початку подорожі персонажів є їхня попередня закритість у певному топосі (у такому просторі перебували Гаджі-Баба, Піквік, Столбіков, Чічіков).

У крутійських романах, романах виховання, романах сервантесівського типу Денис Чик простежує характерні історичні маркери, виразний ідеологічний підтекст, художнє відтворення емоційних станів персонажів, типологічний характер психологічної основи творів тощо. Ці та інші відповідності відтворюють цікавий діалог життєтворчостей, який вияскравлює самотність кожної з літератур. Актуалізація системної природи літературних жанрів, системно-синергетичної концепції жанрових систем, врахування спонтанної активності та контактів літератури з позалітературними системами — усе це належно підкріплене в монографії текстами і контекстами. Загалом цю одну із найновіших компаративних студій в Україні прочитуємо як вдалу «жанрознавчу програму», яка прогнозує широкі можливості української компаративістики, теоретико-методологічну інтенсифікацію порівняльної жанрології.

Ольга Куца

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Рецензія надійшла до редакції 09.03.2018